

Waldemar Komorowski

Nowatorstwo i tradycjonalizm w architekturze mieszkalnej Krakowa późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności. Zarys problematyki

Innovation and traditionalism in residential architecture in Krakow during the late medieval and early modern period – an outline

Artykuł prezentuje wybrane zjawiska w architekturze i budownictwie mieszkalnym od chwili założenia miasta lokacyjnego do połowy XVII w., czyli w okresie dla Krakowa czasów staropolskich najświetniejszym. Ówczesne dokonania w zakresie kultury materialnej i duchowej sytuowały go wśród czołowych metropolii przynajmniej Europy północno-wschodniej. Zgodnie z ogólnymi prawidłami rozwoju przestrzeni cywilizacyjnych, również w Krakowie są zauważalne procesy dłuższego trwania form silniej zakorzenionych, które z czasem stają się anachroniczne, niemniej przyswojone, modyfikują wpływ nowych prądów. O ile do okresu wczesnej nowożytności Kraków stał w dziedzinie kształtowania architektury w awangardzie ośrodków urbanistycznych, to w czasie późniejszym jego średniowieczny potencjał stał się zasadniczym czynnikiem opóźniającym ewolucję substancji materialnej, zwłaszcza w zakresie architektury przeciętnej, która poprzez swą masę przesądza o charakterze miasta. Także w krótszych odcinkach czasowych (obejmujących nie więcej niż stulecie), niezależnie od przyjętej tu periodyzacji, zauważalne są przebiegające według tych samych reguł procesy o mniejszym zasięgu. W tym wypadku przykłady zapóźnień występują w całym wymienionym w tytule okresie.

1. Wieże mieszkalne

Wieża jako czytelny symbol władztwa czy aspiracji do prestiżu, wzniesiona w Krakowie lokacyjnym prawdopodobnie po raz pierwszy przez wójta

The article presents selected phenomena in architecture and housing development since the times of the city foundation till the mid-17th century, i.e. during the golden era of Old Polish Krakow. At the time, achievements in the field of material and spiritual culture placed it among the foremost metropolises, at least in the north – eastern Europe. According to the general rules of civilization space development, the process of longer lasting of deeply rooted forms which become anachronistic with time but once assimilated modify the impact of new trends has also been observed in Krakow. Although until the era of early modernity Krakow was in the avant-garde of urban centres in the field of architecture development, in later times its medieval potential became an essential factor hindering the evolution of material substance, particularly with reference to mediocre architecture defining the city character because of its mass. Also during shorter time periods (lasting no longer than a century), smaller-scale processes following the same rules can be noticed, regardless of the type of periodization adopted here. In such a case, examples of backwardness occur within the whole period named in the title.

1. Tower houses

A tower, as a clear symbol of authority or aspiration to prestige, may first have been erected in newly founded Krakow by alderman Henryk Młodszy (Henry the Younger) in the second half of the 13th c., and imitated at least a few times in

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Henryka Młodszego w drugiej połowie XIII w. i znajdująca co najmniej kilkakrotne naśladownictwo w rezydencjach krakowskich patrycjuszów przed końcem tego stulecia i w pierwszej połowie wieku następnego, była formą już przebrzmiałą. W Europie południowej i zachodniej stosowano ją od dawna i w zasadzie w warunkach miejskich była tematem architektonicznym wówczas już zanikającym. W Krakowie została zastosowana dlatego, że stanowiła czytelny znak oznajmujący władzę i w sensie społecznym ją legitymizujący, silnie już przyswojony i zrozumiały w środowisku mieszczańskim. Wybór to tym bardziej znamieny, że został podjęty w chwili, gdy wójt w przewidywalnym już wtedy czasie musiał podzielić się władzą z formującą się właśnie radą miejską, stanowiącą dla niego konkurencję. O takim uzasadnieniu wyboru kształtu siedziby wójta upewniają przykłady wyboru archaicznej już formy wieży jako rezydencji wójtowskiej w ośrodkach miejskich formujących się później niż Kraków – Kleparzu, Warszawie czy nawet Kamieńcu Podolskim.

2. Kamienice do połowy XVI wieku

Układ przestrzenny kamienicy krakowskiej ustalił się w drugiej połowie XIV w., realizowany był jednak przez cały wiek XV oraz w XVI stuleciu. Zatem także wtedy, gdy mogły być już wprowadzane inne wzory siedzib miejskich, zwłaszcza takie, które odpowiadały aspiracjom patrycjuszów. Jednak przynajmniej do połowy XVI w. w architekturze krakowskich domów, zarówno należących do mieszczan, jak i możnowładców, nie pojawiają się (poza efektowną, ale powierzchowną dekoracją) żadne próby wprowadzenia aranżacji nowożytnej. Wyjątkowe pod tym względem jest wnętrze pałacu Kmitów przy ul. Floriańskiej 13, z osobnym pionem komunikacyjnym, do którego wielkimi arkadami otwierała się reprezentacyjna sień pierwszego piętra. Do luksusu, świetności i wygody dążono raczej poprzez wykorzystanie możliwości, jakie dawał ustalony i od dawna realizowany model¹.

3. Pałace schyłku średniowiecza

Niewykluczone, że okazalsze kamienice średniowieczne, zwłaszcza będące już w rękach urzędników dworu królewskiego i osób z nim związanych (jak kamienica książąt mazowieckich przy Rynku Gł. 26) lub wówczas przez nich nabywane, przebudowywano zgodnie z tendencjami panującymi w Norymberdze, Wiedniu czy Pradze. Problem ten nie został zbadany, jednak wiadomo, że chętnie przejmowano efektowne nowości, jak kaplice w wykuszach na fasadzie².

the residences of Krakow patricians before the end of the same century and in the first half of the following, though it was already an outdated form. In southern and western Europe it had been used for a long time, and by then it was an already disappearing architectonic subject in urban conditions. It was applied in Krakow because it constituted an obvious sign of power, legitimising it socially, already deeply rooted and understood by the burghesses. The choice was even more significant since it had been made when the alderman, in foreseeable future, was to share his power with the then forming town council constituting his obvious rivals. Such reasoning behind the choice of shape for the alderman's residence was confirmed by further examples of selecting the archaic tower form for alderman's seat in urban centres formed later than Kraków – e.g. Kleparz, Warszawa or even Kamieniec Podolski.

2. Tenement houses until the mid-16th century

The spatial layout of a tenement house in Krakow was established in the second half of the 14th century, though it was realized throughout the 15th and in the 16th century, therefore even when other patterns of urban residences might have been introduced, particularly those which suited the patricians' aspirations. Nevertheless, at least until the mid-16th century, no attempts to introduce modern arrangements (besides appealing but superficial decorations) were made in the architecture of houses in Krakow, either those owned by burghesses or those belonging to the nobility. The interior of the Kmita family palace at 13 Floriańska Street, with a separate communications staircase onto which the stately entrance hall of the first floor opened via huge arcades, was exceptional in that respect. Luxury, splendour and comfort were achieved rather by using the possibilities offered by the established, and for a long time realised model¹.

3. Palaces towards the end of the Middle Ages

It is also likely that grander medieval tenement houses, particularly those already in the hands of officials from the royal court or people connected with it (e.g. the residence of the Princes of Mazovia at 26 Market Square), or purchased by such, were rebuilt in accordance with the current trends set in Nuremberg, Vienna or Prague. The matter has not been researched, though it is known that impressive novelties such as shrines in bay windows on the façade² were eagerly adopted.

4. Rezydencje magnackie pierwszej połowy XVI wieku

Najważniejszymi obiektami możnowładczej architektury rezydencjonalnej pierwszej połowy XVI w. były okazałe pałace hetmana Jana Tarnowskiego oraz rodziny Tęczyńskich. Pałac Tarnowskiego (dzisiejszy gmach magistratu, plac Wszystkich Świętych 3/4, ryc. 1) wzniesiony zapewne w 1543 r., wyróżnia się nie tylko niepowtarzalnym kształtem, nawiązującym do mijającego już modelu zamkowych budynków rezydencjonalnych z przełomu średniowiecza i nowożytności, lecz również nietypową, z gruntu jeszcze średniowieczną, krenelażową attyką. Postać rezydencji Tęczyńskich, zwanej *Malowanym Dworem* (obecnie w murach dawnego klasztoru karmelitów przy ulicy Senackiej) jest nieznaną, ale być może miała ona kształt podobny do pałacu hetmana. Na podstawie pałacu Tarnowskiego, który niemal bez zmian zachował się do dzisiaj, można mówić o osobliwości zastosowanego w nim rozwiązania, które należy chyba tłumaczyć swoistą manifestacją władzy państwowej (hetman był wówczas u szczytu sławy po bataliach moskiewskich), przeprowadzoną niemal w centrum mieszczańskiego organizmu, wyrażającą się właśnie w fortecznych, archaicznych formach.

5. Domy kanoniczne w czasach renesansu i wczesnego baroku

Rezydencje kanoników kapituły krakowskiej zaczęły wcześniej przejmować wzory wawelskie, jednak tylko w zakresie zdobnictwa, jakkolwiek we wzorcowym florenckim wydaniu (pałac biskupa Erazma Ciołka). Wkrótce jednak w realizacjach przy Kanoniczej zaczęły dominować formy gotycko-renesansowe. Próby kreowania nowożytniej przestrzeni wewnętrznej prawdopodobnie nie były podejmowane (być może z wyjątkiem wspomnianego pałacu Ciołka).

Realizacje w pełni renesansowe, związane z działalnością warsztatu Bartolomeo Berrecciego (lata trzydzieste XVI w., rezydencje przy ulicy Kanoniczej 1, 12 i 18), skodyfikowały układ pałaców nowożytnych ze skrzydłami otaczającymi wewnętrzny dziedziniec z piętrowymi kruzgankami arkadowymi, wzorowanymi na wawelskich. O ile w połowie szesnastego stulecia były to jeszcze rozwiązania w nurcie typowych realizacji europejskich, to w drugiej połowie wieku stawały się od nich coraz odleglejsze. Zamiast charakterystycznych dla wczesnego baroku galerii filarowo-arkadowych kontynuowano wawelskie galerie z kolumnami, wznosząc je m.in. w domu Dziekańskim przy ul. Kanoniczej 21 (przebudowanym

4. Magnate residences in the first half of the 16th century

The most important examples of magnate residence architecture in the first half of the 16th century were the magnificent palaces of hetman Jan Tarnowski and of the Tęczyński family. Tarnowski's palace (nowadays the seat of the city council, 3/4 Wszystkich Świętych square, fig. 1) erected probably in 1543, is outstanding not only because of its original shape alluding to the already outdated model of castle residences from the turn of the medieval and modernity periods, but also because of its unique and very medieval attic with crenellations. The appearance of the Tęczyński residence, called *the Painted Manor* (at present within the walls of the former Carmelite monastery at Senacka Street), is unknown but it may have resembled the hetman's palace. On the basis of Tarnowski's palace, which has been preserved almost unaltered until today, one can appreciate the oddity of the applied solution which could probably be perceived as a specific manifestation of political authority (the hetman was then at the peak of fame after the Moscow campaign), displayed almost in the centre of a bourgeois organism and expressed through the archaic, fortress forms.

5. Canon houses during the Renaissance and early Baroque

Residences of the canons from Krakow chapter started to adopt the Wawel Castle models quite early, though only as far as ornamentation was concerned but in its best Florentine version (the palace of Bishop Erazm Ciołek). Soon, however, the Gothic and Renaissance forms began to dominate in realizations at Kanonicza Street. Attempts at creating modern interior space might not have been undertaken (perhaps with the exception of the above mentioned Ciołek's palace).

The fully Renaissance realisations, associated with the activity of Bartolomeo Berrecci's workshop (the thirties of the 16th century, residences at 1, 12 and 18 Kanonicza Street), standardised the layout of modern palaces with wings running around the inner courtyard with a tier of arcaded galleries, modelled on the ones in Wawel. If by the mid-16th century they were still solutions within the trend of typical European realisations, in the second half of the century they grew more and more distant. Instead of column-and-arcade galleries characteristic for the early Baroque, the Wawel type galleries with columns were continued and erected e.g. in Dean's House at 21 Kanonicza Street (rebuilt in the years 1582-1588 probably by Santi Gucci, here a mannerist trick

w latach 1582-1588 prawdopodobnie przez Santi Guccio, tutaj zastosowano manierystyczny zabieg tzw. odwrócenia porządków, ryc. 2). Podobną galerię otrzymał w trzeciej ćwierci XVI w. pałac biskupi przy ulicy Franciszkańskiej (Gabriel Słoński i być może Jan Maria Padovano). Przeważające w substancji budowlanej domów kanonicznych elementy średniowieczne utrudniały komponowanie założeń symetrycznych, stąd często usuwano starsze fragmenty budynków, zwłaszcza w partiach przyziemnych, a nowymi murami maskowano nieregularności, wskutek czego kondygnacje nie pokrywały się ze sobą, a dziedzińce były nieforemne.

Znaczenia zabudowy ulicy Kanoniczej w XVI w. należy upatrywać w przyswojeniu dla potrzeb miejskiej architektury mieszkalnej wzorów wykształconych w środowisku dworu królewskiego. Przemiany struktury architektonicznej nie sięgały jednak jeszcze zbyt głęboko, również w czasach, gdy działał warsztat Berreccio. Najczęściej ograniczały się do nakładania nowego kostiumu dekoracyjnego na średniowieczne mury. Do używanych w tym celu środków formalnych zaliczyć należy nie tylko kamieniarkę i inne elementy zdobnicze, ale także arkadowe kruzganki, które przystawiano do nieregularnych elewacji dla otrzymania jednolitości zespołu.

6. Rezydencje szlacheckie pierwszej połowy XVI wieku

Dwory szlacheckie pod Wawelem nie przejmowały wzorów wawelskich tak szybko jak sąsiadujące z nimi siedziby duchowieństwa. Rezydencje miejskie były zamieszkiwane przez szlachtę okresowo, stąd ich modernizacji nie determinowały bieżące potrzeby jak w przypadku pałaców kanonicznych. Dwór Kurozwęckich przy ul. Kanoniczej 24 jeszcze w latach trzydziestych XVI w. uzyskał formy późnogotyckie. Jednak już wkrótce zaczęły powstawać szlacheckie „pałace” nowego typu, czasem z takimi samymi jak w domach kanoników dwukondygnacyjnymi kruzgankami (z tym że nie w podworcu, lecz na fasadach), wśród nich dwór kasztelana sądeckiego Walentego Dembińskiego, wzniesiony ok. 1560 r. (który później wszedł w klasztor bernardynek). Wyjątkowy na tym tle okazuje się dwór kanclerza wielkiego koronnego Joachima Ocieskiego, który po wykupieniu przez jezuitów w 1596 r. stał się rdzeniem ich domu profesów (ul. Grodzka 52). Jeżeli plan zabudowań jezuitów z końca XVI w. zawiera inwentaryzację, a nie projekt przebudowy rezydencji kanclerza, to układ jej wnętrza byłby jednym z wczesnych przykładów recepcji w Krakowie wzorów Sebastiana Serlio.

of so called reversed order was applied, fig. 2). During the third quarter of the 16th century, a similar gallery was built in the bishop's palace at Franciszkańska Street (Gabriel Słoński and perhaps Jan Maria Padovano). Medieval elements, dominant in the building substance of the canonry houses, made the composition of symmetric layouts more difficult so, in consequence, older fragments of buildings were frequently removed particularly in ground-floor sections and new walls were to conceal irregularities, which resulted in the fact that storeys did not coincide and courtyards were irregular.

The significance of the buildings along Kanonicza Street in the 16th century seen in adopting the patterns created in the environment of the royal court for the needs of urban residential architecture. Changes in architectonic structure, however, did not reach deep enough yet, even in the times when Berrecci's workshop functioned. They were most frequently limited to dressing medieval walls into a new decorative costume. Among the formal means used for this purpose were not only stonework and other decorative elements, but also arcaded galleries which were added to irregular elevations to achieve a homogeneous complex.

6. Residences of the nobility in the first half of the 16th century

Nobles' manors at the foot of the royal castle did not adopt the Wavel patterns so quickly as the neighbouring seats of the clergy. Noblemen stayed in their town residences periodically, so their modernisation was not determined by current needs as was the case with the canonry palaces. The Kurozwęcki family mansion at 24 Kanonicza Street, obtained its late-Gothic form as late as in the thirties of the 16th century. Soon, however, a new type of nobility "palaces" started to be erected, sometimes with such two-storey arcaded galleries as in canons' houses (though not in the courtyard but on the façades), among those the mansion of the castellan of Sącz, Walenty Dembiński, erected around 1560 (later was taken over by the Bernardine convent). Against such background the mansion of the Great Chancellor of the Crown, Joachim Ocieski appears unique, as after being purchased by the Jesuits in 1596 it became the core of their house for professed monks (52 Grodzka Street). If the plan of Jesuit buildings from the end of the 16th century includes an inventory and not the design for rebuilding the Chancellor's residence, then its interior layout would be an early example of receiving Sebastian Serlio's patterns in Krakow.

Ryc. 1. Pałac hetmana Jana Tarnowskiego (1543) po przebudowie w XVII w. Litografia Jana Nepomucena Głowackiego zamieszczona w publikacji *24 widoków miasta Krakowa i jego okolic*, Kraków 1836, tablica nieliczbowana 20. Reprodukacja z negatywu w zbiorach Pracowni Ikonografii Krakowa Muzeum Narodowego w Krakowie

Fig. 1. Palace of hetman Jan Tarnowski (1543) after rebuilding in the 17th c. A lithograph by Jan Nepomucen Głowacki published in *24 sights of the city of Krakow and its surroundings*, Kraków 1836, unnumbered table 20. Reproduced from the negative in the collection of Krakow Iconography Workshop of the National Museum in Krakow

Ryc. 2. Dziedziniec domu Dziekańskiego, wzniesionego w latach 1582-1588 prawdopodobnie przez Santi Guccio. Fotografia Ignacego Kriegera ze zbiorów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, nr inw. 1677/K

Fig. 2. Courtyard of the Dean House, erected in the years 1582-1588 probably by Santi Gucci. Photograph by Ignacy Krieger from the collection in the Historical Museum of the City of Krakow, inv. no 1677/K

Ryc. 3. Kamienica przy Rynku Gł. 43, z maswerkową dekoracją na fasadzie i manierystyczną attyką, stan w końcu XVIII w. Rekonstrukcja wykonana przez Piotra Opalińskiego według wskazówek Waldemara Komorowskiego w ramach realizacji programu jubileuszowego 750-lecia lokacji Krakowa, przygotowanego przez Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Fig. 3. Tenement house at 43 Market Square, with tracery decoration on the facade and mannerist attic, state at the end of the 18th c. Reconstruction made by Piotr Opaliński on the guidelines of Waldemar Komorowski, for the jubilee programme of the 750th anniversary of signing Krakow city charter, prepared by the Historical Museum of the City of Krakow

7. Kamienice po połowie XVI wieku

Dopóki po połowie XVI w. nie pojawiła się attyka, dopóty kształt budynków, nakrytych stromymi dachami, zwróconych do ulicy gładkimi fasadami bez artykulacji architektonicznej, niewiele odbiegał od wyglądu średniowiecznego. Ale i attyka, choć jej geneza tkwi w strukturalnych zmianach budynku, który w wyniku zmiany kształtu nakrycia otrzymywał dach pogrążony, stanowiła na poły dekoracyjny element bryły kamienicy. Ze względu na masowy proces jej wprowadzania w domach krakowskich w drugiej połowie XVI i pierwszych dekadach następnego stulecia³, attyka stała się istotnym elementem stanowiącym o ich kwalifikacji jako budowli „renesansowych”. Nadal jednak pozostawały one w istocie budowlami średniowiecznymi.

Attyka, niemal od początku operująca motywami manierystycznymi i często komponowana z wykorzystaniem takichże efektów, dawała pretekst do ujawniania przytłumionej tradycji gotyckiej, operującej schematami wertykalnymi. Powodowało to wysmuklanie fasad i ich zbliżenie do kompozycji średniowiecznych. Niekiedy też dochodziło do konwergencji form plastycznych – współistnienia motywów zdobniczych gotyckich i nowożytnych (ryc. 3).

Rewolucję w strukturze przestrzennej kamienic wprowadziły dopiero klatki schodowe, pozwalające zrezygnować ze średniowiecznego systemu komunikacji pionowej⁴. Powstawały powszechnie po roku 1600. W połowie siedemnastego stulecia domy bez klatek były rzadkością. Latarnia wieńcząca szyb klatki schodowej, niekiedy bardzo okazała, stawała się istotnym elementem sylwety budynków, zwłaszcza rynkowych. Należy jednak podkreślić, że nowe struktury przestrzenne ingerowały jedynie w rdzeń kamienicy, nie naruszając jej średniowiecznego układu z charakterystycznym zestawieniem pomieszczeń parami (na parterze od frontu szeroka sień oraz wąski sklep, w trakcie tylnym wielka izba i wąski przechód). Wynikający z tego nieregularny układ otworów fasady, zarówno parteru jak wyższych kondygnacji, nie był korygowany (przynajmniej do końca XVII w.), jak nakazywały podstawy nowożytnej kompozycji architektonicznej, stawiającej na symetrię i osiowość.

Wśród nowych, nielicznych domów wznoszonych w pierwszej połowie XVII w. trudno jest wskazać budynki o innym niż średniowieczny układzie. Kontynuowano ustalony model kamienicy złożonej z kilkukondygnacyjnego budynku frontowego i jednopiętrowej oficyny, połączonych gankami.

7. Tenement houses in the second half of the 16th century

The shape of buildings covered with steep roofs, turned towards the street with their smooth façades without any architectonic articulation did not vary much from medieval appearance until, after the mid-16th century, the attic appeared. But even the attic, although its origins are deep in the structural change to the building which as a result of changed covering obtained a sunken roof, constituted merely a semi-decorative element of the tenement house. Because of its mass introduction in Krakow houses in the second half of the 16th and the first decades of the next century³, attic became an essential element deciding about qualifying them as “Renaissance” edifices, even though they still actually remained medieval buildings.

The attic, which almost from the beginning made use of mannerist motifs and was frequently composed of such elements, served as a pretext to reveal the muffled Gothic tradition using vertical schemes. That resulted in slimming the façades and their resemblance to medieval compositions. Sometimes a merger of the two artistic forms was created – coexistence of Gothic and modern decorative motifs (fig. 3).

The revolution in the spatial structure of the tenement house was introduced by stairwells which allowed for resigning from the medieval system of vertical communication⁴. They were commonly built after 1600, so that by the mid-17th century houses without staircases were a rarity. Lanterns which topped the stairwell, sometimes very impressive, became a vital element of the building silhouette particularly those near the Market Square. However, it must be emphasized that the new spatial structures interfered only with the core of the tenement house, without disturbing its medieval layout with the characteristic pairing off of rooms (on the ground floor front a wide entrance hall and a narrow shop, at the back a huge room and a narrow passage). The resulting irregular layout of openings in the facade, both on the ground floor and the storeys above, was not corrected (at least until the end of the 17th century) as it should have been according to the rules of modern architectonic composition putting emphasis on symmetry and axiality.

Among the few new houses erected in the first half of the 17th century, it is difficult to indicate buildings with a layout other than medieval. The established model of a tenement house, consisting of a multi-storey front building and a one-storey annexe joined by porches, was continued.

8. Rezydencje magnackie i patrycjuszowskie w pierwszej połowie XVI wieku

Przyjęło się mniemać, że wyróżnikiem pałaców urządzanych w obrębie miasta lokacyjnego były dziedzińce arkadowe. To spostrzeżenie jest niewątpliwe słuszne, ale należy zastrzec, że powstawały też inne obiekty, będące rezydencjami niekwestionowanymi, a krużganków nie posiadające (pałac Zebrzydowskich, czyli Szara Kamienica). Także wbrew dotychczasowym poglądom tylko nieliczne pałace były nowe, łączone z kilku kamienic. Większość wczesnobarokowych rezydencji magnackich przy Rynku Głównym powstała przez adaptację pałaców już istniejących, zatem o dawniej ustalonym, średniowiecznym układzie. Utrwalił się model typowej rezydencji, z obszerną sienią na parterze i wielkimi salami na piętrze, paradnym dziedzińcem oraz coraz większym zapleczem gospodarczym w oficynach. Pałac miejski miał być zmniejszoną i uproszczoną kopią rezydencji pozamiejskiej. Z konieczności kontynuowano renesansowy model pałacu miejskiego wciśniętego między mieszczkańskie kamienice.

Wspomniane dziedzińce arkadowe kontynuowały model wypracowany w rezydencjach szesnastowiecznych, powtarzając wawelski wzór galerii kolumnowej; dobitnym przykładem późnej kontynuacji tradycji florenckiego Quattrocenta w krakowskiej architekturze rezydencjonalnej jest dziedziniec kamienicy przy Rynku Gł. 21 pochodzący z początku XVII w.

* * *

W mieście tak przesyconym średniowieczem jak Kraków, a od schyłku wieku XVI nie nadążającym w zakresie architektury mieszkalnej za nowymi prądami, nie dziwi trwanie form średniowiecznych. Kostniejące i prowincjonalizujące się środowisko cechowych muratorów pielęgnowało dawne schematy, ukraszając je tylko modnymi nowinkami i nie zawsze dobrze rozumianą dekoracją nowożytną (vide działalność Gabriela Słońskiego). W pierwszej połowie XVII w. doszło nawet do pewnej ostentacji cechowych przyzwyczajęń, bowiem zaczęły powstawać budowle lub ich części o jawnie średniowiecznym rodowodzie, jak uskokowe szczyty ze sterczynami w Kolegium Nowodworskiego i biblioteka dominikańska, czy „gotycka” wieża kościoła św. Marka. Stąd ówczesne realizacje w zakresie architektury mieszkaniowej nie mogły być w swej masie nowatorskie, a nowe rozwiązania przynosili pojawiający się coraz rzadziej w Krakowie twórcy obcy.

8. Magnate and patrician residences in the first half of the 16th century

It has been assumed that the distinguishing feature of the palaces erected within the chartered city were arcaded courtyards. Although this observation is undoubtedly correct, it should be explained that other objects, which were unquestionable residences even though they did not possess arcaded galleries, were also built (e.g. the palace of the Zebrzydowski family, so called Grey House). Also contrary to the popular beliefs, only few palaces were new, made by joining a few tenement houses together. The majority of early-Baroque magnate residences at the Market Square were adaptations of the already existing palaces, so possessing the previously established medieval layout. The model of a typical residence was consolidated, with a spacious entrance hall on the ground floor and enormous chambers on the upper floor, an elegant courtyard and increasing utility space in the annexes. The city palace was to be a diminished and simplified copy of the country manor. The Renaissance model of a city palace squeezed in between burgesses' tenement houses was continued out of necessity.

The above mentioned arcaded courtyards continued the model worked out in the 16th-century residences, repeating the Wawel pattern of a gallery with columns; a distinct example of later continuation of the tradition of Florentine Quattrocento in Krakow residential architecture is the courtyard of the tenement house at 21 Market Square from the beginning of the 17th century.

* * *

In the city as medieval as Kraków which, since the end of the 16th century, did not manage to follow new trends as far as housing architecture was concerned, the permanence of medieval forms should not be surprising. Growingly provincial and ossifying environment of guild masons cultivated old traditions merely spicing them up with popular novelties and not always properly understood modern ornamentation (vide the activity of Gabriel Słoński). In the first half of the 17th century, certain ostentation of guild habits could be observed, since buildings or their parts of obviously medieval origin were erected, such as offset gables with pinnacles in Nowodworski Collegium and the Dominican Library, or the “Gothic” tower in St. Mark's church. Therefore, the contemporary realisations in the field of residential architecture could not have been innovative in their mass, and new solutions were offered by foreign creators appearing less and less frequently in Krakow.

¹ Proces ten trafnie charakteryzuje Władysław Grabski (1968). „O ile w układzie wnętrza nie następowały zazwyczaj poważniejsze zmiany, o tyle w konfiguracji pionowej prześledzić można zmiany dość istotne, polegające na znacznym zwiększeniu kondygnacji użytkowej, a co za tym idzie, wprowadzeniu znacznie większych otworów okiennych i drzwiowych (...). Tym bardziej więc znamienne i godne rozważania są ukształtowane w tych warunkach na terenie Krakowa rezydencje szlacheckie i magnackie przy założeniu, że mury graniczne gotyckiej kamienicy stanowiły element stabilny i nienaruszalny, determinujący wszelkie poczynania architektoniczne. Można stwierdzić, że rezydencje tego typu rozwijały się jako kompozycje pionowe, w których architekturze zewnętrznej specjalnego znaczenia nabierał detal architektoniczny (...). Typowym przykładem może tu być »kamienica bonerowska« (Rynek Główny 9), gdzie odrębność w stosunku do przeciętnych kamienic mieszczan-

skich osiągnięta została przez wprowadzenie detalu architektonicznego o charakterze nietypowym dla budownictwa mieszczanśkiego [wielkie, kamienne, sześciopółkowe okna wzorowane na wawelskich]. Wprowadzenie tego detalu do fasady półkuryjnej kamienicy potęgowało jej monumentalny charakter, podobnie zresztą jak wprowadzenie wyjątkowo wielkich, nietypowych dla wnętrza mieszczanśkich okien”.

² O jednym z nich, w pałacu Pod Baranami (Rynek Gł. 27), wspomina o zapis w aktach radzieckich z 1486 r.: „awsladunge adir capelle of den rink”.

³ Wśród pierwszych realizacji należy wymienić pierwotną attykę Szarej Kamienicy (dzisiejsza pochodzi z XVIII w.), założoną w połowie XVI w., i attykę kamienicy Bonerów przy Rynku Gł. 9 z czasu około roku 1560.

⁴ Inspiracją była klatka schodowa zbudowana na zamku wawelskim przez Jana Trevano w 1599 r. pod wpływem realizacji włoskich.

Wybrana literatura

- M. Bicz-Suknarowska, W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zabudowa rezydencjonalna (kanoniczna) dawnego Okołu w XVI wieku*, [w:] *Między gotyką a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku*, Biblioteka Krakowska, nr 136, 1997.
- C. Buśko, *Budynki wieżowe w krajobrazie średniowiecznego miasta*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym i nowożytnym*, Wrocław 2004.
- Tenże, *Stan badań archeologiczno-architektonicznych nad średniowieczną kamienicą mieszczanśką w Polsce*, *Archaeologia Historica Polona*, t. 10, 2000.
- M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.
- Taż, *Średniowieczna kamienica mieszczanśka we Wrocławiu*, Wrocław 1994.
- K.J. Czyżewski, M. Walczak, *Kilka zagadnień z dziejów architektury w Krakowie w czasach Wita Stwosza*, [w:] *Wokół Wita Stwosza*, Kraków 2006.
- A. Fischinger, *Główne kierunki włoskiej twórczości renesansowej w Polsce XVI w.*, [w:] *Renesans. Sztuka i ideologia*, Warszawa 1976.
- Tenże, *Początki nowożytnych pałaców miejskich w Krakowie*, [w:] *Pałace miejskie Krakowa*, Rola Krakowa w Dziejach Narodu, nr 22, Kraków 2003.
- Tenże, *Renesansowa kultura artystyczna Krakowa – architektura i rzeźba* [w:] *Kraków w dobie Renesansu*, Rola Krakowa w Dziejach Narodu, nr 6, Kraków 1989.
- J.T. Frazik, *Kamienice mieszczanśkie w Małopolsce do połowy XVII wieku*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. 30, 1985, z. 2.
- W. Grabski, *Problemy genezy i rozwoju renesansowego pałacu miejskiego w Krakowie*, Kraków 1968.
- Tenże, *Ze studiów nad zabudową mieszkalną średniowiecznego Krakowa*, *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*, t. 2, 1968.
- J.S. Jamroz, *Mieszczanśka kamienica krakowska, wiek XIII-XV*, Kraków – Wrocław 1983.
- W. Komorowski, *Domy Rynku krakowskiego w XVI i XVII wieku (do pierwszego najazdu szwedzkiego)*, [w:] *Między gotyką a barokiem*, op. cit.
- Tenże, *Kamienice i pałace Rynku krakowskiego w średniowieczu*, [w:] *Wratislavia antiqua. Studia z dziejów Wrocławia. 2. Średniowieczny Śląsk i Czechy. Centrum średniowiecznego miasta. Wrocław a Europa Środkowa*, Wrocław 2000.
- Tenże, *Najstarsze kamienice krakowskie*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, t. 42, 1997, z. 2.
- Tenże, *Pałace barokowe i klasycystyczne*, [w:] *Pałace miejskie w Krakowie*. Rola Krakowa w Dziejach Narodu, nr 22, Kraków 2003.
- Tenże, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w średniowieczu (od połowy XIV wieku)*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, Biblioteka Krakowska, nr 150, 2007.
- Tenże, *Średniowieczne ratusze w Małopolsce i na ziemiach ruskich Korony*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej [Księga jubileuszowa Profesora Marty Młynarskiej-Kaletynowej]*, Wrocław-Praha 2002.
- W. Komorowski, K. Follprecht, *Rozwój urbanistyczno-architektoniczny Krakowa intra muros w czasach nowożytnych*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, op. cit.
- W. Komorowski, B. Krasnowolski, *Architektoniczny pejzaż Krakowa około roku 1400*, [w:] *Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, XI 1995, Poznań. Sztuka około 1400*, Warszawa 1996.
- Ci sami, *Średniowieczne i renesansowe pałace krakowskie*, [w:] *Materiały LVI Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kraków 8-10 XI 2007*, Kraków 2008.
- H. i S. Kozakiewiczowie, *Renesans w Polsce*, Warszawa 1976.
- B. Krasnowolski, *Architektura krakowska do 1795 r.: zjawiska kluczowe i próba periodyzacji*, [w:] *Sztuka Krakowa dzisiaj*, w druku.

- T. Liniecki, *Dom wójta Henryka z wieku XIII w Krakowie*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 33, 1988, z. 4.
- M. Łukacz, *Geneza ukształtowania się najczęściej realizowanego typu kamienicy krakowskiej*, Wiadomości Konserwatorskie. Pismo Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, 14/2003.
- Tenże, *Pierwsze przemiany przestrzenne krakowskiej kamienicy w świetle jej związków z kamienicą Europy Północnej*, [w:] *Kamienica w krajach Europy Północnej*, Gdańsk 2004.
- A. Miłobędzki, *Architektoniczna tradycja średniowiecza w krajobrazie kulturowym Polski XVI i XVII w. Sześć propozycji problemowych*, [w:] *Symbolae historiae artium. Studia z historii sztuki Lechowi Kalinowskiemu dedykowane*, Warszawa 1986.
- Tenże, *Architektura Królestwa Polski w XV wieku*, [w:] *Sztuka i ideologia XV wieku*, Warszawa 1978.
- Tenże, *Architektura polska XVII wieku*, Dzieje Sztuki Polskiej, t. IV/I, Warszawa 1980.
- Tenże, *Odrodzenie gotyku w Polsce w epoce baroku*, Biuletyn Historii Sztuki, r. 20, nr 1, 1958.
- Tenże, *Tradycja lokalna i renesans w architekturze Małopolski początku wieku XVI*, [w:] *Architectura perennis*, Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki, t. 9, 1971.
- Tenże, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, wydanie trzecie, Warszawa 1978.
- W. Niewalda, H. Rojkowska, *Zabudowa rezydencjonalna (możnowładcza) dawnego Okołu w XVI wieku*, [w:] *Między gotykiem a barokiem*, op. cit.
- J. Piekalski, *Wczesne domy mieszczan w Europie Środkowej, geneza, funkcja, forma*, Wrocław 2004.
- J. Samek, *Nawrót do gotyku w sztuce Krakowa pierwszej połowy w. XVII*, Folia Historiae Artium, t. 5, 1968.
- U. Sowina, *Średniowieczny dom mieszczański. Niektóre problemy badawcze*, [w:] *Dom w mieście średniowiecznym*, op. cit.
- T. Węclawowicz, *Małopolska i Ziemie Ruskie Korony*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce. Synteza*, Dzieje Sztuki Polskiej, tom drugi, Warszawa 1995.
- A. Wyrobisz, *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku*, Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej, t. 17, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963.
- Tenże, *Ze studiów nad budownictwem krakowskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Przegląd Historyczny, t. 49, z. 4, Warszawa 1958.

Streszczenie

Artykuł prezentuje wybrane zjawiska w architekturze i budownictwie mieszkalnym od chwili założenia miasta lokacyjnego do połowy XVII w., czyli w okresie dla Krakowa czasów staropolskich (XIII-XVIII w.) najświetniejszym. Ówczesne dokonania w zakresie kultury materialnej i duchowej sytuowały miasto wśród czołowych metropolii przynajmniej Europy północno-wschodniej. O ile do okresu wczesnej nowożytności Kraków stał w dziedzinie kształtowania architektury w awangardzie ośrodków urbanistycznych, to w czasie późniejszym jego średniowieczny potencjał stał się zasadniczym czynnikiem opóźniającym ewolucję substancji materialnej, zwłaszcza w zakresie architektury przeciętnej, która poprzez swą masę przesądza o charakterze miasta.

W artykule zostały omówione charakterystyczne dla Krakowa tematy architektoniczne – pierwsze domy mieszczan (z których część miała formę wieżową), kamienice (ich układ, ustalony w drugiej połowie XIV w., upowszechnił się w następnych stuleciach), domy kanoniczne, zbliżone do nich dwory rycerskie i szlacheckie oraz pałace bogatej szlachty, magnatów i patrycjuszy, wywodzące się okazalszych kamienic.

Abstract

The article presents selected phenomena in the architecture and housing industry since the time of the city foundation till the mid-17th century, i.e. during the golden era of Old Polish Krakow (the 13th – 18th century). At the time, achievements in the field of material and spiritual culture placed it among the foremost metropolises, at least in the north – eastern Europe. Although until the era of early modernity Krakow was in the avant-garde of urban centres in the field of architecture development, in later times its medieval potential became an essential factor hindering the evolution of material substance, particularly with reference to mediocre architecture defining the city character because of its mass.

The article discusses the architectonic issues characteristic for Krakow: the first houses of burghesses (some of which were tower houses), tenement houses (their layout established in the second half of the 14th c. became common in the next centuries), canons' houses, knights' and noblemen's manors resembling the former type, and palaces of affluent nobility, magnates and patricians originating from the more magnificent tenement houses.